

Lamprecht, Arnošt

K zakončení nom. sg. o-kmenů v praslovanštině

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná.
1972, vol. 21, iss. A20, pp. [63]-66

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/100862>

Access Date: 22. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

ARNOŠT LAMPRECHT

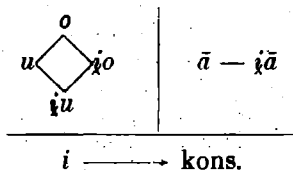
K ZAKONČENÍ NOM. SG. O-KMENŮ V PRASLOVANŠTINĚ

Zakončení nominativu sg. mužských o-kmenů, tj. -*ъ* v typu *vъlkъ*, činilo lingvistům při výkladech historického vývoje vždy potíže. Všechny starší názory na tuto otázku jsou shrnuty v Hujerově znamenité knize Slovanická deklinace jmenná. Nejjednodušší a patrně nejstarší výklad je ten, že indoevropské -*os* dalo -*us* a -*om* dalo -*um* obdobně jako v latině *servos* > *servus*, *servom* > *servum*, tedy v slovanštině *vilkos* > *vilkus* > *vъlkъ*, *vilkom* > *vilkum* > *vъlkъ*. S tím ovšem není v souladu ta okolnost, že u s-kmenů (typ *slovo*) pův. -*os* dává *o*. Mělo by se tedy i *vilkos* změnit ve *vъlko*. Máme-li přesto *vъlkъ*, předpokládá to, že akuzativní koncovka *ъ* (z pův. *om*; změna *om* > *um* se všeobecně uznávala) pronikla do nominativu, a to patrně vlivem u-kmenů, u nichž nominativ i akuzativ mají v důsledku řádného fonetického vývoje stejnou koncovku (srov. 1. *sūnus* > *synъ*, 4. *sūnum* > *synъ*). Přejetí akuzativu do nominativu je ovšem rovněž problematické, neboť tím vznikla nežádoucí homonymie obou pádů, jak ukazuje další vývoj, který se snažil v průběhu dalších století tento jev odstranit vznikem a šířením tzv. genitivu — akuzativu, tedy místo akuz. *člověкъъ*, *vъlkъ* vzniká tvar *člověka*, *vlka*. Tuto nesnáz se snažili další vykladači odstranit tím, že přiblížili k přízvučnosti a nepřízvučnosti koncové slabiky -*os* (přízvučné -*os* > -*o*, nepřízvučné -*os* > -*ъ*). Tento výklad je zaznamenán v Brugmannově *Grundrissu*. Ne všichni slavisté s ním však soubhlasili, poukazovalo se zejména na to, že s-kmenová neutra mají -*o* (*slovo*), ačkoli -*os* u nich je nepřízvučné. Tato potíž se dá odstranit předpokladem, že o-kmenová neutra měla v předslavanské době koncovku -*o*, nikoliv -*om*, a podle nich a podle zájmena *to* (< *tod*) pak vzniklo konc. -*o* i u s-kmenů (podle *to město* vzniklo *to slovo* místo očekávaného *to slovъ*). Proti změně -*os* > -*us* však mluví nejen s-kmenová neutra typu *slovo*, nýbrž i komparativy typu *větje* (čes. *viece* > *více*), *dalje*, u nichž konc. -*je* vzniklo z *jos* (srov. lat. *maius* < *maios*). Kloní se proto Hujer k výkladu, že -*os* > -*o*, -*om* > -*ъ*. Koncovku *ъ* u mužských jmen pak vykládá vlivem u-kmenů (*synъ*) a *ju*-kmenů (a s nimi splývajícími *jo*-kmenů), u nichž vznikla fonetickým vývojem koncovka -*ъ*, dále pak vlivem zájmen *sъ* a *jb*, jejichž nominativy jsou z **his* a **jis* (srov. lit. *šis* a *jis*). Morfologicky tu přispěl i vliv kategorie rodu. V akuzativu se u zájmen maskulina a neutra lišila, 4. sg. *tъ* (< *tom*), *to* (< *tod*). Předpokládáme-li nyní i koncovku -*o* u neuter (tj. nejen *slovo*, nýbrž i *město*), pak je Hujerův výklad ještě více podepřen.

Zdálo by se tedy, že problematický tvar *vъlkъ* byl uspokojivě vysvětlen. Nicméně nedává spát lingvistům dodnes, jak o tom svědčí četné další pokusy o výklad.

Jedním z nejnovějších a nejsuverénnějších výkladů slovanské deklinace je výklad Františka V. Mareše. Nepracuje se žádným ztemňováním vokálů (typu *os* > *us*, *om* > *um*), neboť to je podle něho cizí praslovanskému fonologickému vývoji, což pro období bezprostředně předcházející monoftongizaci diftongů je nepochybně správné (neboť jazyk se tu zbavoval labializace), stejně jako nepředpokládá žádný vliv intonací na kvalitativní změny hlásek. Na druhé straně však pracuje se sonantami *N*, *R* (a také *Z*) (jako předpokládanými nositeli morické hodnoty slabiky) a se svarabhaktickým vokálem *ə* s nulovou morickou hodnotou, který však je vokalickým nositelem slabiky. Tak se mu daří spolu s dalšími postulovanými fakty, např. přisouváním konc. *-s* v jistých deklinačních typech nebo kontaminacemi tvarů atd., vyložit bez obtíží všechny nejasné případy. Naši problematiky se týká vývoj akuz. sg. *o*-kmenů, srov. *-om* > *-on* > *ǎn* > *əN* > *ɚ*. Při něm morická hodnota praslovanského *ǎn* přechází na sonant *N* a vokál se mění ve svarabhaktický *ə* s nulovou morickou hodnotou; po odpadnutí *N* přechází morická hodnota na vokál *ə* a ten se mění v jednomorový vysoký vokál *ɚ*. Obdobně předpokládá vývoj *i* u *u*-kmenové koncovky, tedy *um* > *un* > *ɚu* > *əN* > *ɚ* (*synɚ*), kdežto v nom. sg. by pův. *sūnus* dalo *synɚ* pouhým odpadnutím koncovky (a změnami *ū* > *y*, *u* > *ɚ*). Ovšem i při jeho výkladu se *-os* mění v *-o*, tedy vzniká v nom. sg. tvar *vŕlko*, odlišný od akuz. *vŕkɚ* a nahrazovaný pak tímto tvarem podle vzoru *u*-kmenů. Tedy hlavní nesnáze vyplývající z toho, že tu morfologickou náhradou vzniká morfologicky nežádoucí homonymie akuzativu s nominativem v podstatě zůstává. Je tedy třeba hledat další přístup k věci.

Podle Mareše už v praslovanském období byla kategorie kmenů významově téměř vyhaslá a nemusí být nikdy rozlišena. Dají se proto předpokládat vzájemné vlivy mezi jednotlivými kmeny. Mareš to znázorňuje tímto schématem:

Uvnitř těchto skupin si mohou kmeny vzájemně vypůjčovat koncovky. Vidíme to u *ɔ*-kmenů a *ɪu*-kmenů ve vokativu, srov. *možu*, kde převládla *ɪu*-kmenová koncovka, dále je to v severoslovanských jazycích v instrumentálu sg. *o*-kmenů, *u*-kmenů, *ɔ*-kmenů a *ɪu*-kmenů, kde převládly koncovky *u*-kmenové, srov. *stolъmbъ*, *možъmbъ*. Je-li kategorie kmenů v praslovanštině už téměř bezvýznamná (s výjimkou *r*-kmenů a *nt*-kmenů), můžeme předpokládat vzájemné vlivy nejen v období pozdně praslovanském, nýbrž už v období raně praslovanském, před provedením typicky praslovanských změn (před provedením delabializace *ū* > *y* atd.). Vznikl-li tedy tvar *vilkum* (ať už hláskoslovnou cestou *om* > *um*, což je změna v této velmi rané době před delabializací docela dobře možná, většinou badatelů uznávaná a v pozdější historické době doložená, srov. pol. *doma* > *dama*, nebo morfologickým sblíčováním maskulin), pak podle *sūnus* — *sūnum* — *sūnumi* mohly vzniknout

i tvary *vilkus* — *vilkum* — *vilkumi*, jejichž pokračováním jsou tvary *v^olk^o* — *v^olk^o* — *v^olk^om^o*. Na jihoslovanském území instrumentální tvar *vilkumi* (> *v^olk^om^o*) buď vůbec nevznikl, nebo byl později přetvořen podle obdobně znějícího dat. plur. na *v^olk^om^o*.

V předcházejícím výkladu jsme se soustředili na morfologický výklad jevů a nechali jsme stranou fonetické změny, které nastaly od indoevropského období do období raně praslovanského. Kdybychom i k nim přihlédlí, musili bychom místo *-us* psát s velkou pravděpodobností *uš* (nebo *-uš* či *-uch*), protože indoevropské *s* bylo po *i*, *u*, *r*, *k* foneticky modifikováno (před předními samohláskami pak dalo *š*, srov. *myšb*, a před zadními *ch*, srov. *v^ořch^o*). V raně praslovanském období (před změnou *ū* > *y* a ostatními typickými změnami praslovanskými) bylo tedy pravděpodobně *sūnuš* a podle něho *vilkuš*. Rovněž v akuzativu mohlo být v té době místo *sūnum vilkum* již *sūnun vilkun*. Ne-pochybně tomu tak bylo v pozdějším období, kdy *syn^oN* (*s* volně vyznívající *N*), vzniklé z předcházející podoby, dalo *syn^o*.

Podle tohoto našeho výkladu byla maskulina (před delabializací zadních vokálů) charakterizována v nom. sg. u vokalických deklinací koncovkami *-uš* (*u*-kmeny, *o*-kmeny), *-juš* (*ju*-kmeny a snad i některé *jo*-kmeny), *-jiš* (*jo*-kmeny, srov. lit. *brolis*), *-iš* (*i*-kmeny), kdežto většina neuter konc. *-o*, *-jo* (*-ā*, *-jā*). Obdobně tomu bylo u zájmen. Bylo tu *jiš* „*j^o*“, *siš* „*si*“ a analogicky podle nich (a akuzativu *tun*) *tuš* „*t^o*“, tedy *tuš vilkuš* „*t^o v^olk^o*“. Kdybychom však přijali za svůj Marešův výklad, pak by ztotožnění koncovek nastalo až v pozdějším období (po změně *ū* > *y*). Podle *v^olk^oN*, *syn^oN* (srov. výše), což je vlastně *v^olk^oN*, *syn^oN*, a podle nom. *syn^oš* by vznikl i nom. *v^olk^oš* (ten by podle našeho výkladu vznikl i z *vilkuš*). U zájmen by k akuzativu *t^oN* (*t^oN*) vznikl nominativ *t^oš*, což by byla paralela k *j^oN* — *j^oš*. Zájmena *t^o* — *ta* — *to* „*ten* — *ta* — *to*“ by tedy v tomto období znela *t^oš* — *ta* — *tā* (ať už k vyrovnání došlo dříve, nebo později).

Předpokladem tvarů *vilkuš* — *vilkum* odpadá hlavní nesnáz všech dřívějších výkladů vyplývající z toho, že morfologickým procesem vzniká stav homonymie, který je opět morfologickými prostředky odstraňován. Obvykle totiž vznikají obdobné případy v důsledku zkřížení vývojových zákonitostí různých rovin jazykového systému, např. v důsledku vývoje foneticko-fonologického vznikne homonymní tvar a situace se pak řeší prostředky morfologie nebo syntaxe. Tak homonymie vzniklá v našem případě (1. *vilkuš* — 4. *vil-kum* > 1. *v^olk^o* — 4. *v^olk^o*) je odstraňována vznikem genitivu—akuzativu (1. *vil^o*, 4. *vil^oka*).

Pravděpodobnost tvarů *vilkuš* — *vilkum* je podporována i připomenutým již severoslovanským instrumentálem *v^olk^om^o* (< *vilkumi*), takže je tu vlastně paralelnost tří tvarů *vilkuš* — *vilkum* — *vilkumi*. U měkkých typů k tomu přistupuje i vokativ typu *m^ožu*; shodný se *synu*; jsou tu tedy shodné dokonce čtyři tvary. Morfologické oddalování maskulin a neuter je proto třeba položit do doby starší, než se obvykle předpokládá. Nevyskytují se např. střední *u*-kmeny, a pokud takové byly, srov. **medu* (< **medhu*) „*med*“, přecházejí k maskulinům (*meduš* > *med^o*). *U*-kmeny a *ju*-kmeny se tak stávají typickým představitelem maskulin, a to v těch pádech, v nichž je rodové rozlišení maskulin a neuter obvyklé, tj. zejména v nom sg. a akuz. sg. Předpokladem tvaru *vilkuš* je pozdně praslovanský tvar *v^olk^o* vyložen zcela uspokojivě a bez jakýchkoliv potíží.

Náš výklad zároveň ukazuje, že se po morfologické stránce raná praslovanština (před r. 400) přece jen poněkud lišila od blízkce příbuzných baltských jazyků (srov. *vilkuš* proti lit. *vilkas*). Foneticko-fonologických diferencí však bylo v této době (před provedením delabializací, palatalizací a před působností zákona otevřených slabik atd.) jen velmi málo. Po stránce foneticko-fonologické se totiž praslovanština ve své známé podobě konstituovala až v letech 400—800. Má proto zjištění některých morfologických charakteristických znaků, jak vyplynuly z našich výkladů o nom. sg. *o*-kmenů, i pro historii praslovanštiny svůj význam.

LITERATURA

- O. Hujer, *Slovanská deklinace jmenná*, Praha 1910
 O. Hujer, *K slovanské deklinaci zájmenné*, Sborník filologický II (1911), 188—207
 F. V. Mareš, *Vznik a raný vývoj slovanské deklinace*, Čs. přednášky pro V. mezinár. sjezd slavistů v Sofii, Praha 1963
 J. B. Rudnyčkyj, *The Problem of Nom. Sg. Endings of O-Stems in Slavic*, Orbis scriptus — Dm. Tschizewskij zum 70. Geburtstag (tento článek jsem neměl bohužel k dispozici)
 S. Agrell, *Zur Geschichte des idg. Neutrums*, Bulletin de la Société Royale des Lettres de Lund (1925—1926), s. 19—46
 G. Y. Shevelov, *A Prehistory of Slavic*, Heidelberg 1964, s. 156—158, 162—163, 224—229, 234, 332—337
 J. Ferrell, *Some Observations on the Form of the Nominative and Vocative Singular of the O-Stems and Io-Stems in Common Slavic*, Scandoslavica II (1965), s. 93—109.
 H. Bräuer, *Slavische Sprachwissenschaft*, II, I. Teil, Berlin 1969, s. 19—28
 V. I. Georgiev, *Osnovni problemi na slavjanskata diachronna morfologija*, Sofia 1969, s. 53—54
 F. V. Mareš, *Diachronische Phonologie des Ur- und Frühslavischen*, München 1969, s. 113—117
 Z. Stieber, *Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich*, Fleksja imienna, Varšava 1971, s. 12, 22
 A. Lamprecht, *K chronologii foneticko-fonologických změn v praslovanštině*, Slovo a slovesnost XXXIV, 1973, s. 115—123

К ВОПРОСУ ОБ ОКОНЧАНИИ ИМЕНИТЕЛЬНОГО ЕД. Ч. СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ С ОСНОВОЙ НА -О В ПРАСЛАВЯНСКОМ ЯЗЫКЕ

Автор выражает предположение, что уже в ранний период праславянского языка (до осуществления типичных славянских изменений, как $\bar{u} > y$) возникли, аналогично формам им. *sūlnš* — вин. *sūlnut* — твор. *sūlnuti*, формы им. *vilkuš* — вин. *vilkut* твор. *vilkumi* (форма *vilkut*, возможно, возникла в результате фонетического изменения из *vilkom*), продолжением которых являются праславянские формы им. *vьlkъ*, вин. *vьlkъ*, твор. *vьlkъ*. Таким образом возникновение формы *vьlkъ* объяснено вполне удовлетворительно и без затруднения.